Impact Factor 5.707

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA

Dhoki, Tq. & Dist. OSMANABAD (MS).

ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar in Interdisciplinary subject

on

RURAL COMMUNITY DEVELOPMENT IN INDIA IT'S CHALLENGES AND REMEDIES

Saturday, 9th March 2019

: Organized By :

Department of Public Administration

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq.& Dist. Latur's

VASANTRAO KALE MAHVIDYALAYA, DHOKI

Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

Dr. Haridas Fere
Principal

Dr. Jyoti Nade
Convenor

PATRON

Hon. Vikram Vasantrao Kale

(MLC, Maharatashta)

Secretary, Kisan Shikshan Prasarak Mandal,

Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur.

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Haridas Fere (Principal)

Mr. D.D. Gaikwad (Asst. Prof.)

Mr. J.A. Lokhande (Asst. Prof.)

Dr. N.P. Manale (Asst. Prof.)

Dr. B.V. Mynd (Asst. Prof.)

Dr. P.P. Ingale (Phy. Dire.)

Dr. J.S. Deshmukh (Asst. Prof.)

Dr. Mrs. Jyoti Nade (Convener)

Mr. B.N. Deshmukh (Asst. Prof.)

Mr. R.V. Kamble (Asst. Prof.)

Mr. M.D. Shrimangale (Asst. Prof.)

Dr. R.P. Jadhav (Asst. Prof.)

Mr. D.N. Sarde (Librarian)

Mr. S.V. Jogdand (Asst. Prof.)

© The Principal, K.S.P.M.'S Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki.

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Means, Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrieval System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Authors and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

ISSN : 2349-638x

Published by : **Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)**

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 5.707

Website : www.aiirjournal.com

Chief Editor : Pramod P.Tandale

Sr No	Name of Authors	Title of Paper	Page No.
1.	डॉ. एस. एन. आकुलवार	आरोग्य सुविधा आणि ग्रामीण विकास	1
2.	Prin.Dr. Ajay B.Patil	ICT in Agriculture (Rural Development)	4
3.	Nitin .P. Patil	Development of Agriculture sector in Osmanabad District: A Critical Analysis	6
4.	Sharad Suryakant Pawar	Issues in Rural Community Development	10
5.	Dr. Ajit Avinashrao Maslekar	Social Issue & Rural Community Development	12
6.	Dr. Sudhir Prakashrao Dinde	Public Participation In Rural Community Development	15
7.	Dr. S. R. Magar	Status of Rural Development in India	18
8.	Shailaja Baburao Kuchekar	Rural Community Development through Lterature	21
9.	Smt. Archana Kundlikrao Chavare	Women Empowerment and Rural Community Development	23
10.	Dr. D. S. Shinde	Rural Development In India: Issues and Challenges	24
11.	Dr. Suryakant Dnyanoba Ardale	Female Employment in Rural Area	27
12.	Dr. M.L. Somwanshi	The Role of ICT in Rural Development of India	29
13.	प्रा.डॉ.शविना मुजाहेदसाव पटेल	भारत में ग्रामीण समाज का विकास: चुनौतियाँ और समाधान (सामाजिक समस्याओं के संदर्भ में....)	31
14.	प्रा. डॉ.अमर फकिरसाव सय्यद	भारतीय ग्रामीण समाज में महिला सशक्तिकरण (मैत्रेय पुष्पा के इदन्नमम उपन्यास के संदर्भ में...)	34
15.	प्रा. वालाजी वैजनाथ आचार्य	लघु उद्योग आणि ग्रामीण समुदाय विकास	37
16.	प्रा. व्ही.डी आचार्य	शासकीय धोरण आणि ग्रामीण समाजाचा विकास	39
17.	प्रा. डॉ. आशा दगडू आकोलकर	ग्रामीण विकास आणि जलयुक्त शिवार अभियान	42
18.	प्रा. डॉ. शशीकांत मुकुंदराव आलटे	समाज व ग्रामीण विकास	45
19.	ऋषिकेश सर्जेराव अंबुरे	ग्रामीण आरोग्यात आशा स्वयंसेविकांची भूमिका	48
20.	प्रा.डॉ. एस.डी. अंभुरे	ग्रामीण विकासात उद्योग धंद्याची भूमिका	51

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
C... Dist. Parbhani

ग्रामीण विकासात लघुउद्योग संस्थांची भूमिका

प्रा. एस.डी. ...
इतिहास विभाग
... महाविद्यालय,
... जि. परभणी

प्रस्तावना

महात्मा गांधी म्हणत होते, की खेड्याकडे चला परंतु आज प्रत्येक ठिकाणी लोक शहराकडे आहेत. जे लोक शहराकडे येत आहेत ते केवळ पोट भरा करण्यासाठी येत नाहीत. तर प्रत्येक व्यक्ती आपले पोट भरण्यासाठी स्थलांतर करत आहे. आज महाराष्ट्रातून प्रत्येक गावाला व्यक्ती मुंबई, पुणे, नाशिक येथे येत आहे. ब्रिटिश कालखंड, मध्ययुगीन काळात प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण होते. परंतु भारतात ब्रिटिशांचे आगमन झाल्यानंतर येथील उद्योग धंदे बंद पडले. 17 व्या शतकात व 18 व्या शतकात पूर्ण बंद झाली ग्रामीण भागातील लोकांवर बेकारी आली त्यांना आपला व्यवसाय बंद झाल्यामुळे गाव सोडावे लागले.

2. शहरीकरणाची कारणे :-

1. **दुष्काळ व नापिकी :-** आज ग्रामीण लोकांची आर्थिक स्थिती वाईट झाली आहे. आजही महाराष्ट्रात जवळ जवळ 70 टक्के शेती कोरडवाहू आहे. शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. मागील 4 वर्षांपासून महाराष्ट्रात दुष्काळ आहे. त्यामुळे शेतीतून कोणतेच उत्पन्न नाही. लोकांना पुरेसे जेवण मिळत नाही. मुलांना शिक्षण नाही. गुराढोरांना चारा पाणी नाही. हजारो शेतकरी आत्महत्या करत आहेत. गावात काम नसल्यामुळे लोक शहराकडे येत आहे.
2. **हमीभाव नाही :-** शासनाने कितीही हमी भावाची घोषणा केली असली तरी आज शेतकऱ्यांच्या मालाला कोणत्याच हमी भाव भेटत नाही ही वस्तु स्थिती आहे. परंतु कंपनी किंवा उद्योग संस्थातील वस्तूंना हमी भाव आहे. उदा :- टि.व्ही.मामुळे लोक शहराकडे येत आहेत.
3. **रस्ते, शिक्षण आरोग्य गैरसोयी :-** आज संपूर्ण महाराष्ट्रात ग्रामीण जीवन फार वाईट आहे. ग्रामीण भागात कुठल्याही प्रकारचे रस्ते नाहीत, शिक्षण व आरोग्य नाही, शिक्षणाचे बाजारीकरण झाले आहे. उद्योग व्यापार विकसीत झाला नाही. त्यामुळे लोकांचा कल शहराकडे आहे.
4. **शहराकडे रोजगार मिळतो असा समज :-** आज प्रत्येक व्यक्तीला असे वाटते की शहराकडे कोणतेतरी काम मिळते कारण शहरात औद्योगिक करणामुळे रोजगार उपलब्ध आहेत.
5. **मान सन्मान मिळतो :-** शहरात राहणारा व्यक्ती हुशार असतो व गावात राहणारा साधा भोळा शहरात मान सन्मान मिळतो असा एक समज झाला आहे.

3. शहरीकरणाचे परीणाम :- आज प्रत्येक व्यक्तीला शहराकडे यावे असे वाटून फार मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण होत आहे. परंतु शहराचे स्वरूप बदलून तेथे फार मोठ्या समस्या निर्माण होत आहेत. यात नगर समस्या, आरोग्य, प्रदूषण, बेकारी, पाणी प्रश्न,झोपडपट्टी, गोंगाट इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या आहे. भारत-इंडिया असे दोन भाग झाले आहेत.

4. ग्रामीण भागात लघुउद्योगांची गरज :-

1. **स्थानिक कच्चा मालाचा वापर :-** ग्रामीण भागात लघुउद्योग उभारले तर प्रत्येक शेतकऱ्याला कच्चा माल जाग्यावर विक्री होऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल, रोजगार मिळेल, दळणवळण खर्च टळेल, शहरी करण होणार नाही.
2. **शेतीवर जास्त लोकसंख्या :-** ग्रामीण भागात प्रामुख्याने शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. लोकसंख्या वाढ आहे. जमीन तेवढीच राहत आहे. त्यामुळे जास्त लोक व कमी जमीन झाल्याने छुपी बेकारी वाढत आहे.
3. **शेती विकास :-** शेतीचा विकास करायचा असेल तर शेतीनिगडीत व शेतीआधारित उद्योगधंदे निर्माण झाल्याने शेतीचा विकास होतो.
4. **ग्रामीण बेकारी :-** ग्रामीण उद्योगामुळे ग्रामीण भागातील बेकारी कमी होईल.
5. **व्यक्तिगत विकास :-** ग्रामीण भागात उद्योगधंदे निर्माण झाले तर शेतकऱ्यांच्या खिशाजवळ पैसा राहिल. त्याचा व्यक्तिगत विकास होईल.

5. ग्रामीण उद्योगधंद्याचे फायदे :-

जास्तीचे उत्पादन :- ग्रामीण भागात उद्योगधंदे उभारले तर ग्रामीण भागातील लोकांजवळ शेतीमाला व्यतिरिक्त उत्पादन होईल व ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारेल.

विकेंद्रीकरण होईल :- ग्रामीण भागात उद्योग धंदे उभारले तर शहराकडे सर्व संपत्ती न जाता, संपत्तीचे विकेंद्रीकरण होईल. नागरी समस्या कमी होतील, त्यात प्रदुषण, झोपडपट्ट्या ताण, पाणी समस्या इ. तसेच ग्रामीण उद्योग धंद्यामुळे लोक आपल्या गावात, समुहात राहतील व संस्कृती जतन होईल. याच बरोबर स्थानिक पिक, वस्तु, कच्चामाल, वाहतुक खर्च कमी होईल. आणि ग्रामीण भागातील सुध्दा बेकारी कमी होईल.

6. शेती निगडीत उद्योग :-

1. **पशुधन :-** ग्रामीण अर्थव्यवस्था मध्ये पशुधनाचे विशेष महत्त्व आहे. प्राचीन काळात पशूला धन समजत असत. देवाण-घेवाण पशू त्या माध्यमातून घेत असे. भारतीय परंपरा मध्ये मुलीला गाय दिली जात आहे.या वरुण ग्रामीण भागात पशुला किती महत्व होते हे दिसुन येते पशु मध्ये गाय, बैल, बकरी, मेंढी, गाढव इ. प्राण्याचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रमुख स्थान होते. भारतातील राष्ट्रीय उत्पादनात पशूधनाचा फार मोठा हिस्सा होता.
2. **पशुधनाचे उपयोग :-** शेतीकामासाठी पशू फार महत्त्वाचे आहे. नांगरणी, बखरणी, पेरनी, कोळपणी इ. शेती कामासाठी पशुचा उपयोग होता तसेच गाय, म्हैस, बकरी इ. दुध व दुधापासुन मिळणारे दुग्धजन्य पदार्थ इत्यादिची प्राप्ती होते. त्याचबरोबर आपल्याला आज 25 टक्के बकरी, मेंढी, यांचे मटण मिळते. अनेक पशू पासुन लोकर फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण होते. लोकर पासून ब्लॅंकेट, स्वेटर, मोजे इ. वस्तु बनतात. त्याचबरोबर बुट, पर्स, बॅग, दात इ. पासुन अनेक वस्तु बनत असात. अशा प्रकारे पशुधनाचे उपयोग दिसुन येतात.
3. **मत्स्य व्यवसाय :-** जेव्हा शेतीचे उत्पादन कमी झाले असेल आणि खाणारे जास्त झाले तेव्हा इतर मार्गाने अन्न तयार करावे लागेल; अशा परिस्थितीत मत्स्य व्यवसायापासून अन्न आणि पैसा मिळेल आणि बेकारी कमी होईल.
4. **कुक्कुट पालन :-** कुक्कुटपालनामुळे सुध्दा फार मोठे उत्पादन मिळते. शेतीला जोडधंदा म्हणून कुक्कुटपालन फार महत्वाचे आहे.
5. **वराह पालन :-** शेतीला जोडधंदा म्हणुन वराह पालन हा व्यवसाय पुढे आला आहे. वराहा पासून फार मोठ्या प्रमाणात परदेशात मांस निर्यात करू शकतो.
6. **शेळी पालन :-** शेळीपालन हा व्यवसाय फार मोठ्या प्रमाणात फायदेशीर आहे. 150 दिवसात दोन, तीन पिलांना जन्म देत. एक शेळी एका वर्षात दोन वेळेस पिलांना जन्म देते.
7. **फळ प्रक्रिया :-** वेगवेगळ्या फळापासुन ज्युस व इतर पदार्थ (आंबा, लिंब, लोणचे, आवळा मुरब्बा इ.) पासुन फार मोठे उत्पन्न मिळते.
8. **दुग्ध व्यवसाय :-** दुधाच्या एकुण उत्पादनामध्ये भारत जगात पहिल्या क्रमांकावर आहे. परंतु नेदरलॅंड, स्वित्झरलॅंड हे देश आपल्या पुढे आहेत कारण त्यांची पॅकींग, मॉर्डण, टेक्नॉलाजी इ. मुळे ते पुढे आहेत. भारतात गुजरात मध्ये आनंद, अमुल कंपन्या आहेत. परंतु सहकारी योग्य भाव मिळत नाही परिणामी महाराष्ट्रात अनेक दुध अंदोलन झाले. परिणाम काहीच झाले नाही. परंतु दुध व्यवसाय फायद्याचा आहे.

7. शेतीवर आधारित उद्योग :-

1. **साखर उद्योग :-** भारतातील साखर उद्योग हा महत्वपुर्ण व जुना उद्योग आहे. महाराष्ट्रात 60 वर्षापासुन परंपरा आहे. महाराष्ट्रत विखे पाटील, धनंजय गाडगीळ, वसंतदादा पाटील इ. साखर कारखाने चालु केले. महाराष्ट्रात वर्षाकाठी 12 हजार कोटीची साखर उलाढाल होते. या उद्योगापासुन साखर, अल्कोहोल, दारू, कागद, इलेक्ट्रीसीटी रोजगार मिळतो तसेच शेतकऱ्यांना नगद पैसा मिळतो. म्हणुनच पश्चिम महाराष्ट्राची अधिक प्रगती झाली.
2. **कापड उद्योग :-** महाराष्ट्रात कापड उद्योग सुध्दा जुना उद्योग आहे. प्राचीन काळात सातवाहन कालीन कापड मिल टाकण्यात आली यानंतर नाशिक, कोल्हापूर, सांगली येथे कापड मिल टाकण्यात आल्या यामुळे रोजगार व पैसा मिळाला. कापड उद्योगात भारत 2 नंबर वर आहे. भारतातुन 76 टक्के निर्यात होते.
3. **तेल गिरण्या :-** हा उद्योग सुध्दा फार जुना आहे. सुरवातीच्या काळात बैल घन्यापासुन तेल काढत असत परंतु आज इलेक्ट्रानिक मोटर तेल गिरण्या चालु झाल्या आहेत त्यामुळे भुयमुग, सोया, तीळ, जवस इ. शेतीमालाला भाव मिळेल. व शेतकऱ्यांना पैसा व रोजगार मिळेल.

4. **धान्य प्रक्रिया :-** ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात शेतीत वेगवेगळे धान्य पिकविले जाते. त्यावर धान्य प्रक्रीया मालाची पॅकींग करून मोठे उत्पन्न मिळेल या मध्ये भात, तुर, डाळ, मुग अशा तयार करत खरेदी विक्री मोठी होईल.
5. **बेकरी उद्योग :-** ग्रामीण भागात आटा व मैदा यापासुन ब्रेड, बिस्कीट, नानकटाई व वस्तु बनवुन बेकरी उद्योग टाकता येतो. विशेष म्हणजे या उद्योगात शिक्षणाची गरज नाही.
6. **मसाला उद्योग :-** ग्रामीण भागात मसाला उद्योगापासुन सुध्दा फार मोठे उत्पन्न मिळते तसेच कारळ, तीळ, मिरची, इ. धान्यापासुन उत्पन्न मिळवता येते.

8. समारोप :-

ग्रामीण भागात विकासात. वरील शेती गिनडीत व शेतीवर आधारित छोटे-मोठे उद्योग चालु केले तर ग्रामीण भागातील बेकारी कमी होईल. व ग्रामीण भागत रोजगार मिळेल तसेच शेतकऱ्यांना आपल्या शेतातील धान्य इतर शहरात न्यायची गरज राहणार नाही. त्यामुळे दळणवळणाच व वाहतुकीचा खर्च टळेल ग्रामीण भागात उद्योगधंदे उभारले तर शहरीकरण थांबेल. व त्यामुळे शहरीकरणाच्या समस्या कमी होतील. म्हणुनच आज ग्रामीण भागात सरकारी अनुदान योजना Small Industrues Development Bank तसेच प्रधानमंत्री रोजगार जनरेशन प्रोग्राम (पी.एस.ई) मार्फत जिल्हा उद्योग केंद्रात अनुदान दिले जाते त्याचबरोबर सरकारी अनुदान, व्यवसायिक कर्ज, ग्रहउद्योग, सबसीडी योजना राबवण्यात येत आहेत. परंतु बऱ्याच योजना सर्वसामान्यांना माहित नसल्याने किंवा राजकिय पुढारी त्यांच्या पर्यंत पोहचु देत नाहीत. यामुळे ग्रामीण भागात उद्योग धंद्याचा विकास झाला नाही.

संदर्भ :-

1. विद्यादर पटवर्धन :- आर्थिक विचाराचा इतिहास - प्रकाशक मनोहर पिंपळापुरे 1992.
2. प्रा.डॉ.दत्तात्रय भुत्तेकर :- आथिक विचाराचा इतिहास - कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद.
3. डॉ.एस.के.पवार :- आर्थिक विकास आणि नियोजन
4. प्रा.डॉ.एम.डी. कच्छवे :- भारतीय शेती आणि जागतीकीकरण न्यु मॅन पब्लीकेशन परभणी
5. ग्रामीण भागात करता येण्या सारखे उद्योग 3 फेब्रुवारी 2018 स्मार्ट उद्योजक लेख.
6. कृषी आधारित उद्योग :- 16 ऑगस्ट 2018
7. लोकसत्ता लेख :- ग्रामीण व कृषी उद्योग व्यवसाय 2 नोव्हेबर 2015.
8. विकीपीडीया लेख 16 जाने 2019

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

PRINCIPAL
Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani